

Hogy mit és milyen irányban kíván végezni Berzeviczy Albert mint miniszter, arról bőszeges és kimerítő programmot lehetne összeállítani eddigi működéséből, nyilatkozataiból és műveiből. De a programadást bízzuk a legilletékesebbre: magára a miniszterre. Csak egy közleményére akarunk rámutatni, mely egész kulturpolitikai fölfogását jellemzi. Ez a Közgazdasági Lexikonba írt az a cikke, amelyben a közművelődés közgazdasági jelentőségét fejtegeti. Ebben kifejti, hogy a közgazdasági föllendülésnek lényeges előfeltétele az erőteljes közművelődés. Még pedig nem az a közművelődés, amelyik a közvetlenül hasznosítható részletismeretekből és készségekből tevődik össze, hanem amelyik az ember tehetségeinek harmonikus kifejtéséből alakul meg. Az ilyen műveltség megadásának eszközeit és módját pedig a pædagogia állapítja meg.

Ahol ilyen megállapodott és megtisztult kulturpolitikai és pædagogiai meggyőződés viszi a kormányt, ott kizártnak kell tartanunk azt, hogy a kulturpolitika irányításában a napi jelszavak szerepet játszhassanak. A valódi szükségletek megítélésének szempontja rendelkezésére állván, miniszterünk ismert energiájától és meggyőző képességétől bizton remélhető, hogy fölfogását a kormányban érvényesíteni is tudja. Ezt a sikert őszintén kívánja neki a magyar közoktatásügy minden munkása.

DEÁK FERENC MINT NEVELŐ.

(A M. Pæd. Társ. októberi ülésén tartott fölolvasás.)

(Befejező közlemény.)

IV.

Az eddigiekben főbb vonásaiban ismertettük Deák Ferencet mint embert, hazafit, mint államférfiút és bölcsöt, akinél különben senki sem volt hivatva nemzetének nevelésére és aki ezen hivatásának fényesen megfelelt. Nézzük immár, mit tett e férfiú a kultúra érdekében, milyen volt viszonya a közművelődéshez és mennyire vált be bölcsessége a gyakorlati nevelés terén. Ebbeli kutatásaimat nem vezethetem be méltóbban, mint a következő levélbeli és szónoklati részletekkel, melyek mutatják, hogy Deák a politika és hazaszeretet mellett legalább egyenrangú tényező-

nek tekintette a szellemi kulturát és ezt időrendben is mind jobban sürgette.

A *népnevelés fontosságáról* igen behatóan szól az 1836-iki és 1840-iki követjelentéseiben:

Ha nemzeti önállásunk érdekeit valódi méltánylani tudjuk s hazánkat szabadnak, erősnek és virágzóknak óhajtjuk, ne tartsuk elégnek, hogy jobbagyainknak élhetése törvény által biztosítva van, hanem neveljük a népet, ébresszük és tápláljuk keblében az emberiség szelid méltóságának nemesebb érzeteit, javítsunk erkölcein, fejtsük ki lelki tehetségeit s terjesszük a közértelemességét... A sajnos tapasztalásnak keserű oktatása mélyen meggyőzte nemzetünknek képviselőit arról, hogy a népnevelés- és közművelődésnek ügyében munkátlanul vesztegelni oly vétkes mulasztás, mely századokon keresztül gátot vet a nemzet erkölcsi és polgári kifejlődésének (az 1836-iki követjelentésből, B. I: 254). Nevelni a népet oktatással, intéssel, célszerű törvényekkel, ez a legnemesebb feladat, mert kifejti a nemzet erejét, virágzásra emeli a hazát, biztosítja törvényeink szentségét, s az embereket jobbakká és boldogabbakká teszi (az 1840-iki követjelentésből, B. I: 462).

Sok szellemi szüksége van a nemzetnek, mit kizárólag politikai tartalmú irodalom nem képes kielégíteni. Sőt a politikai képzettség is csak úgy alapos, ha tudományos műveltségben gyökerezik. Mindaz, ami a tudományos műveltséget előmozdítja, annyira fontos a nemzetre nézve, hogy az ezek iránti részvétlenség csak fonák egyoldalúságnak lehet eredménye, s kétségtelenül vétkek a haza ellen... Tanulnunk kell s művelnünk a tudományok minden szakát, művelnünk a népnek minden osztályát; mert korunkban csak azon nemzetnek van biztos politikai jövője, mely komolyan törekszik az általános műveltség színvonalára emelkedni s azon előre haladni (b. Kemény Zsigmondhoz 1861 okt. 19.; ugyanennek a levélnek egy másik tanulságos részletét már fentebb idéztük a hazafisággal kapcsolatban).

A népnevelésen kívül ismételve felszólalt a közép-, felső- és szakoktatás érdekében. Így az 1836-iki követjelentésben szövé teszi az újkeletű *reáliskolákat*, a *tanítóképzőket* és a *polytechnikumot*. Utóbbira visszatér 1857-ben, mondván, «legcélszerűbb volna egy nagyobb szerű polytechnikumot állítani itt Pesten, nehogy ifjaink Bécsbe legyenek kénytelenek menni tanulás végett».

Mint kulturpolitikus Deák szószólója volt a nemzetiségek és felekezetek jogainak a közoktatás terén, az ipar és kereskedelem fejlesztésének, az egyetem és tanárai függetlenségének, a tanárságédek jobb javadalmazásának és a józan testi kulturának. (Függelék: 9.)

Ezen nagy szempontok és hatalmas tervek mellett megőrizte fogékonyságát a nevelésnek csak látszólag kisebb gyakorlati kérdései iránt. Nem becsülte túl az iskola befolyását, sőt keveselvén azt, hangsúlyozta az ifjúság önművelésének szükséges voltát és magasztalta a családi nevelésnek semmi által sem pótolható áldásait. Amazt illetőleg elismeréssel kell itt is említeni az ifjúsági egyesületeknek tanügyi hatóságunk részéről történt legújabb felkarolását.

«Alig van valami, aminek én köztekintetből jobban örülnék, mint midőn az *ifjúság önművelődési ösztönét és törekvését* látom. Helyesen jegyezte meg a multkor Szathmáry Károly tisztelt képviselőtársam, hogy a magunk példáján tanulhattuk meg, miszerint az önművelődés által sokkal többet tanultunk, mint az iskolában tanultunk; az életre alkalmazását önművelődésünknek köszönhetjük. Óhajtanám, hogy minél több ily önművelődési kör alakuljon, és föntartásukat valóban igen fontosnak tartom». (1873.)

Érdekesen világítja meg ezt a felfogást az a levél, melyet Deák Ferenc a szegedi reáliskolai «*Deák-Kör*»-nek írt 1867-ben s amelyben többek között ezt mondja: «Azon társulat, mely a művelt társalgás örömeivel komolyabb célt is köt össze, a folytonos művelődést, ismereteinek társalgás általi szaporítását, az életben annyira szükséges emberismeretnek megszerzését, s mind-ezt a legtisztább honszeretet érzelmeivel övedzi körül, közhasznú társulat, mert előkészíti azokat, kik bővebben hivatva lesznek a haza javát minden irányban előmozdítani; előkészíti és képesekké teszi, hogy egykor szent és nehéz hivatásuknak minél inkább megfelelhessenek.»

Egy külföldi megdöbbenő eset folytán szomorúan időszzerű a következő töredék egy levélből, melyet 1860-ban Pulszky Ferenchez intézett: «Nincs elegendő értéked, mint emlited, hogy gyermekeid mellett nevelőt tarthass, magad és nőd tanítjátok és nevelitek őket. Barátom, ez a hiány, úgy hiszem, gyermekeitekre valószínűs áldás, mert jobb kezekbe nem juthattak volna. Tudom én azt, hogy a legfényesebb körülmények között is magatok vezetté-

tek volna gyermekeitek nevelését, de még is jobb így; mert a nevelés egyöntetű, melybe semmi idegen kéz zavarólag vagy változtatólag nem avatkozik.»

*

Tanulmányomnak végére értem. Azzal a nagy szeretettel és nem mindennapi ihlettséggel, melyet reá fordítottam, talán részben sikerült megértetni vagy legalább sejtetni Deák Ferencnek bölcséleti és pedagógiai nagyságát és jelentőségét s azt, hogy ő volt nemzetünknek egyik legnagyobb tanítómestere, még pedig nemcsak a politikában, de a társadalomban és az iskolában is, és nem csupán a gondolatok világában, hanem egyúttal az érzeseknek a nevelésre olyannyira fontos birodalmában. Pályája és munkássága valóban gondviselészerű volt és a legaldottabbak egyike, mert a sors kegyéből, amint a költő (Vörösmarty) mondja, juttatott néki:

Amit kezdettem fiatalkori lelkesedéssel,
Arról hálaimát mondani végnaponon.

Láttuk, hogy Deák maradandót alkotott minden téren s nemesítő hatással volt azokra a boldogokra, akik közelében lehetek. «Az ő példája — mondja Laveleye — mely szüntelen mindenki szeme előtt van, nemesíti a nemzeti jellemet. Mindenki kölcsönöz valamit erényeiből, s emelkedik már csak azáltal is, ha őt megismerte.»

Láttuk, hogy Deáknak vezérsillaga és életeleme: rendületlen bizalma az igazságban és a nemzet erkölcsi erejének diadalában — már-már kihalófélben volt s hogy reá és tanításaira a fényes multnál is még fényesebb jövő vár. Honszerző volt ő is mint Árpád, de amikor a veszendő magyar földet biztosította, egyúttal alapját vetette a magyar nemzet politikai és erkölcsi újjászületésének, s elméjének és szívének kiapadhatatlan forrásait feltette a haza oltárára.

Ma, mialatt az egész ország és nemzet a haza bölcse államférfiúi, politikai és hazafias emlékének hódol, a mi Társaságunk az ő kevésbé zajos és világraszóló érdemeinek adózik, azoknak, amelyeket teljes nagyságukban csak az imént felismerve, méltóknak tart arra, hogy minden tanulónak, minden tanítónak és nevelőnek közkincsévé váljanak. Ebben az ünnepélyes pillanat-

ban a mi Társaságunkra, mint ezen örökbecsű hagyományoknak leghivatottabb letéteményésére appellálok; bízva abban, hogy módját fogja ejteni, hogy Deák Ferencnek pedagógiai öröksége méltó gyümölcsöket teremjen, hogy az ő színarany tanításai és erényei a hazának legelrejtettebb iskolájában visszhangozzanak, hogy az ország minden tanítóját az ő szelleme lengje át, hogy a Deák-párt és a Deák-iskola ne csak a politikában, hanem a nemzeti kultúra egész vonalán megalakuljon. Ebben az értelemben az ő ünneplése nemcsak jog, de kötelesség, s valóban szépen mondja az illető s a maga nemében páratlan miniszteri rendelet: «Nincs honfrierény, amire példát nem nyújt éléte, melynek jellemképző és példaadó ereje e százados évfordulón a nemzeti nevelés egész vonalán éreztesse megtermékenyítő, áldásos hatását.»

Láttuk, hogy Deák nagy volt és nagyot alkotott minden téren, hogy életével és tetteivel mintaképül szolgálhat a serdülő ifjúságnak, gondolataival és érzelmeivel nekünk tanítómestereknek. Nála jobban senki sem tarthat számat a *praeceptor Hungariae* díszjelzőjére, vagy amint a költő mondja (Arany J.: A jó öreg úrról):

Egy oly remek könyv mássa volt ő,
Minőt — évezredben alig —
Nagy bölcs teremt, vagy égi költő;
Melytől új eszme foganik
Firól-fira az ember-észben;
Élvezi nem, kor, vegyesen:
Az együgyű is érti részben,
De a tanult sem teljesen.

Az a nemzet, melynek legnagyobb fiai között ilyen nevelők támadnak, bármennyire sívárnak is lássék a jelen, bizalommal nézhet a jövőbe. Vajha hazánknak minden nagy fia kötelességének ismerné, hogy hivatása mellett, úgy a mint ő tette, életének tapasztalatait leszűrve, a tanulságokat az utókor számára és hazája javára megörökítse!

«Ő azon hittel halt meg, hogy hazánknak jövődjét biztosította. Ily hittel halni meg, nagy áldás» — ezekkel a szavakkal búcsúztatta el Kossuth Lajos a haza bölcsét; de ezek a szavak egyúttal arra köteleznek, hogy szellemét kiengeszteljük. Sorakozunk tehát lobogója körül, melyen fényes csillagokként tündökölnék a jog, törvény és igazság, a jóság, szeretet és önzetlenség.

Tartsunk össze ebben a hitben, mert az összetartozásból fejlődik az erő, s az erőé a diadal! Tartsuk örökké szemeink előtt Deák Ferenc eszményét, igyekezzünk tőle tanulni s az ő szellemében tanítani s akkor testet fog ölteni a legnagyobb magyarnak jövődölése arról a hatalmasabb, boldogabb és műveltebb Magyarországról, melyre szent és sóvárgó áhitattal gondolunk mindannyian, melynek előkészítésében a legnagyobb rész azonban *őt* illeti meg.

FÜGGELÉK.*

Források.

Deák Ferenc. Beszédei 1829—1873. Hat kötet. Összegyűjtötte Kónyi Manó. (Budapest Ráth M. 1882—98.) — *B.*

Deák Ferenc emlékezete. Gondolatok 1833—1873. Bpest Ráth M. 1889, 520 l.). — *G.*

Deák Ferenc emlékezete. Levelek 1822—1875 (u. o. 1890, a — m + 392 l.).

Deák Ferenc emlékezete. Cséngery Antaltól. (Budapest 1887 O. K.) — *Cs.*

Deák Ferenc levele gyámleányához 1862 aug. 14. (közli Kónyi M. a Budapesti Szemle 1896. évfolyamában, 87 kötet 321—28. l.). — *L. Gy.*

Deák Ferenc Laveleye Emil után, ford. s kiegészítő jegyzetekkel kísérte Szász K. (Bpest Ráth M. 1869, 73. l.). Egy fejezet a francia szerzőnek «L'Autriche et la Prusse depuis Sadowa» c. nagyobb tanulmányából, mely eredetileg (1868) a Revue des deux Mondes-ban, majd külön is, megjelent. — *Lav.*

Francis D. Hungarian Statesman, a memoir with a preface by M. E. Grant Duff (London Macmillan 1880, XXIV + 322 l.); magyarul is megjelent ezzel a címmel: Deák Ferenc Életrajz, írta Forster Arnold Florence, ford. Pulszky Ágost (O. K.).

1. A polgári társaság céljaival megférő minden szabadságot, és így a vallás szabadságát is, sérthetetlen szentség gyanánt tiszteltem. (1833).

Áldás gyanánt adta Isten a vallást az emberiségnek, s ezen

* Nehogy a szöveget túlterheljük idézetekkel és adatokkal, itt gyűjtöttük össze azt a becses anyagot, amely Deák Ferenc nevelői és kulturális működésének keretébe tartozik. A sorrend és a számozás azonos a szövegben előforduló számbeli utasításokkal.

legszentebb áldást is indulat s vakbuzgóság gyakran tevék már súlyos átkoknak forrásává! (1841). Jövendőnk Isten kezében van (1839).

Az eredmény Isten kezében van (Tarányi J.-nek 1861). És ha most éltünk alkonyán a multra pillantunk vissza, szenvedéseink között is megnyugtathat azon öntudat, hogy nincs okunk pirulni önmagunk előtt, — és azon szent hit, hogy Isten az igaz ügyet el nem hagyja (Koppány F.-nek 1864).

Ami történt, az isteni gondviselés műve. Sokszor a nehéz időben aggódva, sőt remegve a jövő miatt, állottunk a teendők nagy halmaza előtt. És az isteni gondviselés segített ott, hol nem reménylettük, úgy amint ezt előre kiszámítani lehetetlen volt. Az övé tehát a dicsőség, a mienk a jóakarát volt, gyenge tehetséggel párosítva, melynek csak azért lón sikere, mert Isten segített. (1868).

A vallások egyenlőségét szent és sérthetetlen elvnek tartom én is, s ha azt az 1848-diki törvény ki nem mondotta volna, nem szűném meg annak kimondását sürgetni. (1868).

A vallásfelekezeteknek szabad kezet igyekezett biztosítani iskoláik dolgában s a «közös nevelés» helyett a külön iskoláknak volt a híve (G. 1848, 131—3. lap.), de azért a budapesti egyetemet állami tanintézetnek, magyar királyi egyetemnek deklarálja. (G. 1868, 401. lap.)

Vallási dolgokban a legnagyobb óvatosság szükséges. (1873.)

A dogmákat minden vallás maga szabja meg a maga híveinek, a hívek higgyék meggyőződésük szerint; az államnak csak a politikai résszel lehet dolga. (1873).

Névnapi üdvözlétül azt kívánja gyámleányának: «hogy élete egész folytán Isten áldását mindig megérdemelje. Gyakran szenvedéseket, néha súlyos csapást mér reánk a gondviselés, de Isten a jókat soha el nem hagyja. Légy tehát ingatlan bizalommal Isten iránt s erőd el nem hágy a szenvedések között, nem fogod elbizni magadat, ha sorsod kedvező.»

Puritán vallásos meggyőzésének kifolyása ez a szép szólas is: «Adja Isten, hogy...», melyet beszédeiben, de főleg leveleiben olyan gyakran használ.

2. Jósága magyarázza meg szinte legendszerű *gyermekszeretletét*, melyet mint rokon, gyám- és keresztapa s mint jó barát gyakorolt. «Teszek mindent — írja 1850-ben Wesselényi M. özvegyéhez — ami nem lehetetlen, mert barátomnak emléke, özvegyének s gyermekeinek sorsa szívemhez sokkal közelebb állanak, mintsem hogy annak bármi más tekintet fel ne áldoznék.» — «Látták-e önök gyermekek között? Mily örömmel csüggöttek azok rajta; s mily jól találta ő magát körükben. Mennyi szelkség volt ilyenkor e komor arcon. Nem a nagy

értelem, — jósága vonzotta felé a kicsinyeket. Leggyöngédebb, egyszerűs mind leggyöngébb oldala e nagy embernek. Az fegyverezte le leg-hamarabb. Valóban alig érthetni meg, hogy találhatni föl ugyanazon egyéniségben annyi erőt annyi gyöngédséggel!» (Cs.)

A Kazinczy-ügyben (1862) t. k. így ír: Én azt hiszem, hogy a boldogultnak gyermekei s unokái érdemelnek mindenek előtt tekintetet, mert ezek az ő hagyatékának nemesebb része, ezek állottak legközelebb szívéhez, kiknek neveléséért ő maga is, ha élne, kész volna feláldozni házát, birtokát, egyszóval mindenét.

Aki állítja, hogy nálunk nincs még a nép oly műveltségi fokon, hogy a botot eltörölni lehetne, állításában circulus vitiosus van. Mert alkalmasint azért nem emelkedett még fel itt-ott a nép keblében a magasabb emberiségnek szelidebb érzelme, mivel úgy bántak vele, mint a barommal. (A botbüntetésről 1835: B. I., 6, 178).

A cselédség oly osztálya a népnek, mely véleményem szerint, a törvényhozás figyelmét méltán igényli. Érték s alapítke nélkül egyedül saját munkájokra szorítva, midőn véres verejtékkel keresik kenyé-
röket, a hazának is hasznos szolgálatot tesznek, s betegség, elöregedés esetében gyakran végínségnek vannak kitéve. (Tumler F. molnár-mesternek 1867).

A tanulóknak az iskolából való kitiltásáról. A K. K. és R. R. 1839 december 17-én tárgyalták Somogy megye kívánságát; hogy alkottassék törvény, mely szerint a tanuló ifjakkak az iskolából való kitiltása jövődre szabad ne legyen. Ezt az indítványt Deák Ferenc a következő érvekkel támogatta. Először törvényfilozófiai tekintetben helytelen az olyan büntetés, mely nem a bűnöst, hanem az ártatlant sújtja; az ily kirekesztéseknél pedig éppen ez történik, mert a tanulni nem szerető ifjú különben sem lesz büntetve az iskolából való kizárás által, hanem büntetve lesznek leginkább a szegényebb sorsú szülők, a gazdagoknak elég módjuk lévén kitiltott gyermekeiket nevelők által taníttatni, pedig az állam éppen a szegény szülők kedvéért állította fel a nyilvános iskolákat. Másodszor helytelen a kitiltási rendszer állami tekintetből. Ugyanis az iskolát az állam alapítván, természetes, hogy az mindennel közös. Mi következése van pedig az örökös kizárásnak? Az, amint már mondatott, hogy sok különben jeles elme műveletlen marad, a szív ki nem képeztehetik, ennek pedig káros befolyása van az államra. A szóló nem azon főokát látja az örökös kitiltásoknak, melyet Borsód követe mondott, nehogy t. i. a kitiltandó a többieket elrontsa; inkább Tolna követekint a tanítók kényelmében kell ennek okát keresni, mert ez a legkönnyebb mód attól szabadulni, akivel egy kissé nehezebb bánni; de nem azért húzza a tanító fizetését az államtól, hogy a maga kényelmének föláldozza

az ifjú jövendőjét, hanem kötelessége inkább vezetni, mint elhanyagolni vagy örökre elfojtani az ifjú szívnek lángjait. Szükséges olykor a büntetés, de ez ne érje az ártatlant. (B.: I., 345).

3. Az igazságnak ikertestvére és fegyvertársa a *szabadság*, melyet D. sohasem szűnt meg védelmezni és hirdetni. Ime néhány idézet: A műveltség és szabadság azon elváihatatlan két testvér, kiket a jövő végzet az emberiség boldogítására küldött a világra (1833).

A szabad szólás oly kétségtelen és elidegeníthetetlen jussa minden embernek, melyet úgy mint a gondolkodás szabadságát, a természettől nyerve viszi magával a társaságba... a szó szabadsága nem pusztán szó, hanem nemzeti jus (1835). (A vélemény- és gondolatszabadságról szabad országban szólnak még G.: 3., 46., 83., 305., 476. lap). Teljes szólásszabadságot követelt a kormánytól és pártjától, de biztosítani kívánta azt ellenfelei részére is polgártársai türelmetlensége ellenében. (Cs.).

Az igazság érdekében küzdött a szenvedélyek ellen, melyek szerte mindenkor rossz tanácsadók (G. 1868—9, 400—32. l.) és pártolta a szabad vitatkozást, mert ellenmondások tisztázzák az eszméket és véleménykülönbségek által őrlődhetik ki legjobban az igazság. (G. 1866—72, 250—478. l.).

Nem akarok semmi igazságtalanságot pártolni, még akkor sem, ha belőle hasznot húznánk (1868). El lehet ugyan gonoszság és alacsony eszközök által az igaz ügyet is nyomni egy időre; de végre csakugyan hatalmas erővel feltámad az igazság mindenkor és elnyomóit rettentően bünteti (1834). Olyan politikus nem vagyok, hogy mint törvényhozó akárminemű politikai tekintetnél fogva az igazság elve alól akarjam magamat feloldoztatni (1848). Tudományos vitatkozásoknál nem a személy, nem a tekintély, hanem egyedül az igazság birhat döntő erővel. (1865). A rendnek csak igazság lehet biztos alapja, az igazság pedig azt kívánja, hogy a főbb hatalom egyiránt méltányos legyen panaszkodó és panaszlott iránt, s részrehajlatlan eljárásának szigorúságát politikai tekinteteknek soha föl ne áldozza. (1846). Nekünk egyetlenegy fegyverünk a törvény és ügyünk igazsága, — s erre támaszkodva kell a hatalom fegyvererejével szemben állani. Régi állítás és a történelem tanúsága szerint talán aligha csalt valaha az, hogy az igazság végre győzni fog. (1861). Ki az, ki csalahatatlannak merné magát tartani! Az eszmesurlódások az igazságot derítik ki. (G. 83, és 432. l. 1840 és 1869).

4. Ő Felsége (t. i. I. Ferencz József) Vay Miklós báróhoz Deák Ferencről így nyilatkozott: Ez azután a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember. És milyen a logikája! (Levelek 286. l. Jegyzet), Ugyanígy nyilatkozik angol forrásunk, mondván: Ferenc Deák was an

honest man (315. lap.) Az 1843-iki országgyűlésen történt, hogy Deák politikai ellenfele, Zsedényi, hódolatát fejezván ki iránta, nem habozott kimondani, hogy Magyarország legtisztább jelleme hiányzik a kamarából. (Lav. 20).

Én meggyőződésem szerint lépek le; vétket nem követek el, mert a mit teszek, azt polgári kötelességemnél fogva teszem; ha meggyőződésem az egész világ véleményével ellenkezik is, ez reám nézve csak csapás, de nem véték. Így áll keblemben meggyőződéseim szerint a lemondás kötelessége, s nincs ok, mely kényszeríthessen arra, hogy meggyőződéseim ellen tegyek, mert ha az ellen teszek, akkor becsületes embernek nem tartathatom. Tövises és göröngyös az ösvény, de rajta kell maradnom (1843).

A megvesztegetés mindenkor csak alacsony eszköz... Az olyan ember, ki pénzért árulja meggyőződését, kit anyagi érdekekkel vesztegettek meg, gyalázatos és megvetésre méltó mindenkor, mert kebléből kialakult a becsületesség utolsó szikrája (1845).

«Tisztelem én, mondá nem egyszer, tisztelem a vélekedések szabadságát; nem is utalok a mivel világ ítéletére egyes emberek tetteire nézve, mert úgy hiszem, minden ember kebelében hordozza tetteinek legigazabb bíróját, a lelkiismeretét. Csak az előttem a nyomorúlt, aki tetteiért önkeblében nem találja meg a megnyugtatót».

5. Az ifjúságot is folyton buzdította a hazafiságra. Wesselényi Miklóst fiának születése alkalmából imigy üdvözli (1846): «Isten, áldja és nevelje őt, hogy derék polgára lehessen e hazának, melyet csak hű fiai menthetnek meg lángoló honszeretettel és csüggedést nem ismerő kitűréssel a sülyedéstől». Majd ismét: «Szegény hazánknak sok szüksége van hű fiakra» (1859. máj. 31. lev.)

Ha keresem, kihez hasonlítsam őt, nem találok senkit, annyira vegyülve van benne az antik nagyság a polgári egyszerűséggel. A nélkül, hogy teljes párhuzamot lehetne felállítani, önkéntelenül Washingtonra, vagy az angol forradalom parlamenti nagyságaira gondolunk; soha egyszerű polgár hazája ügyeire oly határtalan, oly tartós — és oly tiszta eszközökkel szerzett hatalmat nem gyakorolt. Csak egy van, a mit Deák még hazájának is fölébe helyez: az igazság; s ha egész életét hazája ügyének szentelte, ez azért van, mert az az igaz jog ügye volt. (Laveleye: 72—3. l.)

6. Deák mint szónok (Csengery emlékbeszédéből). Solont és Lykurgot, a jóshely tekintélye is támogatta nagy feladatukban. Deáknak saját bölcsesége és jelleme biztosították ezt a tekintélyt. Theseusról írják, hogy egyedül a rábeszélés istennője segítségével hozta létre Attika politikai egyesítését. Senki sem bírt nagyobb mértékben a rábeszélés ezen isteni erejével, mint Deák. Egyszerű beszélgetéseiben és

parlamentari szónoklataiban egyaránt nyilatkozott az. Senki sem bírt inkább a régiek azon tudományával, a mely nem egyéb, mint a légbiztosabb és legegyszerűbb utak ismerete, mások értelméhez férhetni. A lángész alkalmazkodási módja, mint Nisard írja, a legközönségesebb elmékhez, a nélkül, hogy hozzájuk lealacsonyodnék. Csak azt mondta gyakran, a mit mindenki tudni vélt, holott ez a tudás zavart és bizonytalan volt; az ő dicsősége, hogy oly világos és szabatos kifejezést adott ez eszméknek, a melyek ellenállhatlan meggyőződéssé emelték azokat. Mert a mit ő írt, a mit ő mondott, mindenkinek megérthetővé vált, a maga értelmességéhez képest. S ezt tartotta ő főfeladatának. Meggyőzni vágyott hallgatóit, nem tetszésüket vadászta. Semmi köznapri pathosz, apró érvelés, feleselés beszédeiben. Semmi ügyvédi fogás; rhetori vagy költői díszítmény. Fúkar volt a szónoklat ékességeiben; képet vagy képes kifejezést csak annyit használt, a mennyit az antik józanság példányaiban is találhatni. Irálya nem változatos, előadásában több a szabotosság, mint a kellem, és mégis nem csak meggyőzte, hanem gyakran el is ragadta hallgatóit. Senki-nek beszéde alatt nem érezte többször a hallgatóság azt az örömet, a melyet a látás megnyerése után nyújt a világosság. Ez a világosság minden kételyt eloszlatott. Fölvilágosította az értelmet, de egyszersem mind a szívet is melegítette. A meggyőződés melege, a tiszta honszeretet érzelme és ami hatást az őszinte egyeneslelkűség, a kedély, az erővel párosult gyöngédség, a lovagiasság, az önzetlenség, a nemes jellem nyilatkozása írásban és beszédben is szükségkép gyakorol, minden alkalommal meghatott mindenkit. S míg mindenekelőtt egyszerű, világos akart lenni, az eszmék teljességének, a melyet az értelmességre szükségesnek vélt, olykor a szabotosságot is feláldozván; nem egy tulajdonnal bírt előadása, a mely a régi remekírók örök példányaira emlékeztetett. Azoktól vette az eszmék rendezésének világosságát, a bizonyítékok csoportosításának és a tázgyhoz arányosításának művészetét, a kifejezések természetességét, velős tömörítését, takarékoságát s a hang és az irány nemes méltóságát.

7. Tudok én küzdeni remény nélkül is; érzem keblemben az erőt, istenemre mondom érzem, hogy csüggedést nem ismertem soha, s az elhatározottság, mely nálam *kötelességérzetten* alapúl, nem kisebb, mint másoké, kiket a remény lelkesedése gyújt (1845). A kötelesség lelkiismeretes teljesítése egyetlen irányadója a becsületos embernek (1872). Tisztelem én a közvélemény hatalmát, de izgatott időben gyakran fölötte nehéz elhatározni, mi a valóságos közvélemény... De van egy hí barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem: *önlelkiismeretem* (1861). Vannak minden időnek saját kötelességei (1845). Legfőbb és legszentebb biróság cselekményeink

fölött: önlelkiismeretünk. Ha tetteinkre nézve az előtt nem bírunk tisztán megállani, semmi hatalom föl nem menthet a legsúlyosabb vád alól, saját öntudatunk vádja alól (1868).

A kötelesség érzetével jár az önmegtagadás szép erénye. Legszebb örömeinket kell néha föláldoznunk önjavunkért, vagy mások boldogságáért. De nemcsak vágyainkról kell lemondani tudni, hanem szenvedélyeinket is kell fékeznünk, nehogy kitörése által magunknak kárt tegyünk, vagy mások iránt méltatlanok legyünk. Aki önmegtagadással nem bír, az vágyainak, szenvedélyeinek s indulatának rabja. Nincs akaratereje, önző lesz és zsarnok saját körében, akit rettegnek, de nem szeretnek.

8. A tapasztalás nagy kincs; de gyakran drága áron kell megszerezni, oly áron, hogy utóbb néha kételkedik az ember, ha nem adott-e többet érte, mint a mennyit tán ér? Azonban a legnagyobb pazarlás és a pazarlás legeszélytelenebb neme az, midőn megfizetjük a tapasztalás nagy árát és azt nem használjuk (1867).

Azt gondolom, midőn a falu ég, nem az az első dolog: kutatni, honnan származott a tűz? — hanem első kötelesség, hogy oltuk el a tüzet, és ha nem találhatunk tiszta vizet, elfogadjuk a kevésbé tisztát is, és ráöntjük (1866).

De most már kilépsz a világba az emberek közé, kik saját érdekeiket a te boldogságodnak föl nem áldozzák. Kevesebb szeretettel, több szigorral s gyakran kiméletlenül itélik meg tetteidet és legfőleg cserébe adnak örömet örömért, szeretetet szeretetért s még jó szerencse lesz, ha e cserében is meg nem csálnak. Az embereket pusztá eszközöknek soha ne tekintsd, bármennyire alant álljanak is. Tiszteld mindenkiiben az emberi méltóságot. Ha valakivel jót tettél, felejtsd el s ne számíts viszonzásra, sőt még hálára se. A hálátlanság is kevésbé fog bántani, ha hálára nem is számítottál, midőn pedig nem várt hálával viszonzozák jótéteményeidet, kétszeresen jól fog esni szivednek. Hidd el, sokkal több a hálás ember, mint sokan gondolják, csak nem kell hálát követelnünk, mert ez által jótéteményeink gyakran nyomasztókká lesznek. A ki számítva tesz jót, várva sőt követelve tettének jutalmát, az jótéteményeivel uzsoráskodik s ezeket önmaga fosztja meg a nemesebb jellegtől. (*L. Gy.*)

Légy mindig *figyelmes* mások iránt. Semmi nem oly megnyerő s lekötelő, mint a gyöngéd figyelem. A figyelmetlenség pedig sért s igen gyakran kétszeres viszonzást von maga után. Végre figyelmeztetek egy rút hibára, mely a társas élet minden rétegében borzasztóan elterjedett s mely gyakran mosolygó külszínével még a jobb embert is könnyen elsodorja. Ez a rút hiba az *emberszólás*. Gyűlölésg, harag és a fölbőszült emberi szenvedélyek egész csoportja nem

dúltak fel annyi becsületet, nyugalmat és boldogságot, mennyit az émberszólás, mely orozva gyilkol, mert a megtámadott áldozat nem képes védeni magát. Ha tehát rosszat hallasz valakiről, óvakodva hidd el. A hírnek s pletykának gyakran semmi alapja nincs s a legtöbb esetben nagyítva s eltorzítva terjed tovább. Az emberiség általában és az egyes emberek is, nem olyan jók, minők lehetnének s lenniök kellene, de ritkán oly rosszak, minőknek őket a gonosz akaratú rágalom festi. A rosszat, mit másról hallottál, ne terjeszd soha, mert a szó csak addig van hatalmunkban, míg azt ki nem mondtuk . . . Meg ne szólj; s ki ne gúnyolj senkit hiányai vagy sajátságos külsejei miatt. Hiány mindenkiben van s gyakran tapasztaltam, hogy némely embereknél egyes hiányokat a sors más jeles tulajdonokkal gazdagon kipótolt. (L. Gy.) Őrizkedjél a gúny és elmésség kétélű fegyverével érzékenyen sérteni másokat, írja egy barátja fiához: a biztató kaczagás, mely elmésségedet kíséri, hamar elhangzik, de az érzékenyen sértettnek kebelében visszamarad a keserűség, s hiúságod pillanatnyi diadalát másnak fájdalmán s elvesztett szeretet árán vásárolhatod meg.

A *bizodalom* az emberi kebelnek legszebb, leggyengédebb virága; igazság és nyíltszívűség hozzák azt létre, szeretet és türelem táplálják; de csak az idő fejtheti ki fakadó bimbóját, s aki annak kifejlődését hatalmas kézzel erőltetni akarja, földulja a fakadó virágot; a gyöngö plánta kemény illettést nem tűrhet és hervadni fog; pedig ha egyszer elhervadt, nincs emberi hatalom, mely ismét felélessze. (1839.)

Ismerek embereket, kik minden csekélységért azonnal megnehezítenek s még barátjaik ártatlan szavait is latolgtatják, sértést keresve, hol sértés nem volt s nem szándékoltatott. Ezek az emberek, kiket közönségesen *apprehensíveknek* neveznek, valóban boldogtalanok és oktalanok is, mert szükség nélkül elkínózzák magukat és másokat . . . Egészséges testű s lelkű ember, ki önbecsét érzi, de magát túl nem becsüli, nem szokott apprehensív lenni. Ne latolj tehát túlcsigázott érzékenységgel minden szót, melyet a vitatkozás hevében, vagy enyelgés közben kivált azok mondanak, kikről tudod, vagy fölteheted, hogy téged sérteni bizonyosan nem akarnak. (L. Gy.)

9. Szabadság a gyermeknevelésben: Minden egyes polgárnak sérthetetlen jussa van öngyermekeinek nevelésére fölügyelni és még egyes polgárt sem szabad a kormánynak ezen jus törvényes gyakorlatában kényszerítőleg háborgatni, annyival kevésbbé lehet pedig az egyes polgároknak összeségét, az egész nemzetet, megfosztani azon hatalomtól, hogy a nevelésnek elrendelésében elhatározó befolyással legyen; mert hisz sem a nemzet, sem az egyes polgárok le nem mondtak atyai jussaikról, nem adták át öngyermekeiket és azoknak

nevelését, lelki művelődését és egész jövődjét a kormánynak határtalan intézkedései alá. (1836.)

A nemzetiségek jogosultsága a nevelés terén: Oly rendeletekről gondoskodni, miszerint a nevelési rendszer a szükséges tudományokon kívül, különösen a nemzetiség tekintetében is illőleg megfelelően, a törvényhozásnak legfontosabb kötelességei közé tartozik. (1836)

Azon jogosultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyújtassék neki gyermekei nevelésére, kiműveltetésére. Legyen bár az országban 300 gimnázium, legyen bár annyi, hogy minden 6-dik mérföldnyire találásék egy: ha valamely vidéki gimnázium nem azon nyelven, vagy legalább nem kiválóan azon nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve, akkor kétségkívül bajos lesz a kiművelés elővitele. Emlékezzünk csak vissza, mennyit küzködtünk gyermekkorunkban azzal, hogy egy idegen, egy holt nyelven kellett tanulnunk, és nézzük, mennyire van most ifjainknak megkönnyítve a tanulás azáltal, hogy magyar nyelven oktattatnak. Ugyanez áll minden más nemzetiség nyelvére nézve. Ha őket arra kényszeríténők, hogy gyermekeik, kik a magyar nyelvben vagy épen nem, vagy kevéssé jártasok, mert hisz a népiskolában főkép a magok nemzeti nyelvén tanítottak, mindenütt és mindenben magyarul oktattassanak, úgy azon gimnáziumokban lehetetlen volna az ifjak előhaladása, a szülők hiába költenék a pénzt, a gyermekek hiába töltenék el idejüket. Egyáltalában, ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron magyarosítsuk, hanem az, hogy velök a magyar viszonyokat megkedveltessük. Mert kettő tieztán áll előttem: kiirtani akarni őket istentelen barbárság volna még akkor is, ha nem volnának oly számosan, minélfogva őket megsemmisíteni lehetetlen. Ellenségeinkké tenni őket nem fekszik érdekünkben. Hasonló helyzetben vannak ők is. Ha ők elszakadhatnának és egy nagy nemzetet képezhetnének, érteném a netalán erre irányzott törekvést; de az európai politikai viszonyok között ez lehetetlen. Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megéljünk. (G. 1871).

Felekezeti iskolák: A hazának jelen körülményei között tévesztett lépésnek tartom annak elhatározását, hogy a státus által felállítandó iskolák közösek legyenek... És vajjon miért akarjuk ezen kényszerítő módot, hogy a hitfelekezeteknek magániskolákat állítani ne lehessen? Azért, mert összeolvadást reménylünk általa? Meglehet; ámde még a legokoszerűbb eszköz is valamely cél elérésére csak akkor lesz elég hatályos, ha az időt eltalálja az ember, a mikor azt alkalmazza (1848).

Egyetemi tanárok inkompatibilitása: Soha sem tudnék bele-

egyezni abba, hogy akkor, midőn más országban példa van arra, hogy az egyetemek, mint választó-testületek külön állanak, mi az egyetem tanárait, a közintézetek minden tagját kizárjuk a képviselőségből. Oly nagy bőségében vagyunk-e mi a tudományos műveltségnek az egész országban, hogy azokat nélkülözhezzük? Én azt gondolom, midőn túlságos félelmünkben függetlenségünk miatt magunkat épen a legjobb erőktől a tudományos szakokban megfosztjuk, nem teszünk hasznosat az országnak. (1868.)

Egyetemi tanársegédek: Lehetetlen el nem mosolyodni, de keserűen elmosolyodni, ha azt látjuk, hogy a *tanársegédeknek* évi fizetések 420 frt és ebből nekik Pesten kell szubszisztálniok. Mennyit panaszkodunk, hogy az egyetemhez nem kapunk elég alkalmas embert. Pedig ilyen fizetés mellett azt is csodálom, hogy egyáltalában kapunk. Sokszor magunk rójuk meg és megróttuk valaha némely nagyurainkat, kik komornyikjuknak sokkal több fizetést adtak, mint gyermekeik nevelőinek. Ugyan — kérem — nem esnének-e hasonló hibába? Hiszen igaz: azok a tanársegédek, kik most vannak alkalmazva, fiatal emberek; de ha azt akarjuk, hogy Magyarországból kerüljenek ki a jeles tanárok és ne egyedül külföldre legyünk szorítva, módot kell nyújtani arra, hogy az illetők magokat kiképezhessék; 420 frt évi fizetés mellett pedig csak tengődni fognak és nem előhaladni a tudományokban. Higgyék el a képviselők, hogy a mit mi a nevelés, az oktatás teréu meggazdálkodunk: annak igen drága árát adjuk meg, oly árát, melyet nem lehet összegekben kifejezni, s melyet századok múlva is meg fog e nemzet érezni. (1872.)

Ipar és szorgalom boldogítja a népeket; hogy mi ezekben hátra vagyunk, senki sem tagadja, de hátramaradásunk okát sokan sokféleképpen keresik. Egyik azt mondja: a múlt idők mostohasága; a másik: nem, hanem a kormány; a harmadik: ez sem, hanem mi magunk vagyunk okai hátra maradásunknak. Mindegyiknek igaza van, legigazabbja mégis annak, ki mindezeknek összefolyásában találja az egész okot. (1845.) *Kereskedést, forgalmat* a törvény nem teremthet, a törvény csak ezeknek akadályait hárítja el, a többit idő és a nemzet ereje és gondossága fejt ki. (1840.)

*

Végül, hogy minél szélesebb rétegekben ismertté legyen, egész terjedelmében közlöm D. F.-nek azt a klasszikus levelét, melyet 1840 augusztus 15-én egyik barátja fiához intézett. A levél így szól:

Vedd emlékül e sorokat, melyeket az élet könyvéből merítve szeretet nyújt neked, s őrizd kebledben azoknak tartalmát.

Fejlődni kezd már ifjúságod virágszaka, most vedd meg erkölcsi

jövődnek alapját. Te még nem ismered az életnek komoly gondjait, szülőidnek gyengéd szeretete ápolva, intve, oktatta vezérli minden léptedet s elsimítja pályád göröngyeit. Te még minden erődöt, gondodat és idődet szíved és lelked kifejlődésére fordíthatod, nem gátol abban semmi, csak akaratom erős és tiszta legyen; nem kell semmi más nehézséggel küzdened, mint a mit önmagad hanyagsága vagy könnyelműsége gördíthetnek elődbe. Igyekezzél legyőzni ezeket, s *használd erőteljes ifjúságod minden óráját*, hogy munka és szorgalom által erőd, tehetségeid növekedjenek, s ha majd egykor az élet komoly pályáján önerődre szorulva küzdened kell a sors változékony szeszélyeivel: a kedvező szerencsének gyakran szédítő mámorában, s a balsorsnak gyakran leverő csapásai között, csüggedést nem ismerve, ingadozás nélkül járj a kötelességnek s erkölcsnek ösvényén.

Szülőid a legbuzgóbb szeretetnek boldogító érzelmeivel csüggenek rajtad, s te vagy egyik tárgya szép reményeiknek. Ne engedd, hogy ezen érzelmelek közé egykor keserűség is vegyüljön; ne engedd, hogy ezen szép remények egykor elenyésszenek. A szülők áldását nem azon szavak teszik, miket ők gyermekeik boldogságáért elmondanak naponkint, mert hisz azokat hálátlan gyermekek fölött is elmondhatja velök a szülői szeretet, hanem azon örömkönyük, miket a gyermekeknek jó erkölcei, szorgalma és jelessége fakasztanak a szülők szemeiből. A szülők átkát szintén nem szavak teszik, hanem a fájdalomnak azon keserű könnyei, miket gyermekeik erkölcstelensége okozott.

Féljed ezen átkot, s igyekezzél szülőidnek örömkönyeiben kifakadó áldását megnyerni. Neveld s erősítsd kebledben a *fiú szeretetnek* tisztelettel párosult érzelmeit, s tanulj meg, hogy arról semmi okért, semmi körülmények között s még az indulatnak fellobbanó hevében sem szabad megfeledkezni.

Két hatalmas érzést oltá szivedbe a természet: az *igazságot* és *szeretetet*: ezek legyenek vezérszavak az életnek pályáján; ha ezeket követed, érjen bárminő sors, erkölcsileg súlyodni nem fogsz. Légy igazságos mindenk iránt; a magad hibáiról szigorúan, de a mások fogyatkozásairól kiméltleg ítélj. A szeretet részvétét meg ne vond embertársaidtól soha; mert aki másnak ártatlan örömein, szerencsésjén örülni nem tud s aki másnak szenvedését részvétlenséggel nehezíti, az nem érdemel, nem nyer szeretetet másoktól, mert a szeretet csak szeretésnek lehet jutalma.

Támadnak majd önkebledben hatalmas ellenségek, melyek az igazságnak és szeretetnek szivedbe oltott érzéseit elfojtani, vagy azokat egymástól elválasztva, balutakra vezetni törekednek, s ezen akarat legyőzi ezeket is. Vigyázz, hogy szíved és eszed *indulatok* rabja

ne legyen; mert súlyos és veszélyes az ilyen rabság s leginkább meggyalázó.

Kerüld a hiú *elbizottságot*; ha majd a sorsnak kedvezése néha talán társaid fölött kitüntetne, soha ne éreztesd velök azt, hanem szived és szereteted köztök maradjon. Használd a sorsnak adományát magad és embertársaid javára: de soha vissza ne élj azokkal ártatlanok kárára vagy boszantására. Őrizkedjél a *gúnynak* és *elmésségnek*: kétélű fegyverével érzékenyen sérteni másokat; a biztató kacagás, mely elmésségedet kíséri, csakhamar elhangzik; de az érzékenyen sértettnek keblében visszamarad a keserűség, s hiúságod pillanatnyi diadalát másnak fájdalmain s elvesztett szeretetének árán vásároltad meg.

Kerüld az *irigységet*; másnak jelességei ösztönül szolgáljanak neked is nagyobb szorgalomra: de boszankodni másnak szerencsésjén, s gyűlölni azokat, kiket elérni képes nem valál, oly mérges fekélye az emberi szívnek, melytől minden jó ember irtózik. Az irigység önmagában hordja már büntetését, mert az irigynek minden öröme keserűséggel van vegyülve, sőt magát az indulat közgyűlölségnek tárgyává teszi.

Kerüld a *könnyelműséget*! Magadnak és másoknak sokkal több és érzékenyebb kárt okozhatsz könnyelműségeddel, mint a mit utóbb

legjobb akarattal is helyrehozni képes volnál. Ne tűz könnyelmű játékot a sors adományaival. Időt, vagyont könnyelműen ne vesztegess; mert a mit ezekből ifjúságodban megfontolás nélkül fecséreلس el, azt mint visszahozhatatlan vétséget fogod fájlalni s talán megsiratni későbbi napjaidban.

Kerüld a *henyeséget* s munkátlan életet. Ha ifjúságodban a munkát megszokod: életednek szebb örömeit s édesebb gyönyöreit a munkában fogod találni. Csak a *munka* fejt ki, csak az tartja fel a testnek és léleknek erejét; csak munka tesz hasznossá magunk és polgártársainkra nézve. Sokat elnéznek, sokat megengednek az emberek annak, ki alacsony haszonlesés nélkül helyettök és érettök fárad. A *munka egyik legjobb rendeltetése az embernek*. És ha majd egykor, testben és lélekben kifejlődve, fellépsz az életnek komoly pályáján: ha majd a polgári kötelességnek szigorú szava tőled is munkát, erőt s fáradságot, talán életedet s a földi életnek minden örömeit, minden reményeit kívánja áldozatul; ne késlekedjél: *első és legszenvedőbb legyen előtted a haza!*

KEMÉNY FERENC.